

WIOLETTA KAMIŃSKA

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

**PRZESTRZENNE ZRÓŻNICOWANIE
KAPITAŁU LUDZKIEGO I SPOŁECZNEGO
NA OBSZARACH WIEJSKICH
WOJ. ŚWIĘTOKRZYSKIEGO**

Abstract: Spatial Differentiation of Human and Social Capital in the Rural Areas in Świętokrzyskie Voivodship. The objective of the following paper is to analyse spatial diversity of human and social capital in the rural areas of Świętokrzyskie Voivodship, as well as to develop typology of the *gminy* (plural of *gmina* – the principal unit of territorial division in Poland) in view of the level of the analysed types of capital. The research involved all the rural *gminy* and rural areas of urban-rural *gminy*. A synthetic measure of human capital and social capital quality constructed according to the methodology used by UNDP was applied to the research. The research proved that there is no strong correlation between the synthetic indicator of human capital and synthetic indicator of social capital in the rural areas of Świętokrzyskie Voivodship. The resources of human capital, in the light of the accepted measures, are significantly bigger in the northern part of the Voivodship, which has always been thought to be industrial. Whereas, social capital is better developed in the southern part of the Voivodship, which has always been thought to be agricultural. The best situation in so far as human capital and social capital can be found in urban-rural *gminy* and in the *gminy* located in neighbourhoods of the Voivodship's biggest cities, especially in the neighbourhood of *Kielce*.

Wstęp

Idea kapitału ludzkiego i społecznego wychodzi z założenia, że w dzisiejszych czasach głównymi czynnikami wzrostu gospodarczego jest nie tyle ziemia, fabryki, narzędzia i maszyny ile nauka i wiedza (Becker 1975) oraz umiejętność społeczeństwa do samoorganizacji i tworzenia sieci społecznych (Putnam 2008). Sztuka organizowania się w grupy i tworzenia sieci jest bowiem przyczyną wszelkiego działania, badaną i stosowaną przez wszystkich (Tocqueville 1996). Obserwacja życia gospodarczego dowodzi, że dobrobyt danego kraju czy regionu i jego zdolność do rywalizacji są uwarunkowane umiejętnościami, wiedzą i doświadczeniem zawodowym mieszkańców (kapitał

ludzki), ale też poziomem zaufania i sieciami społecznymi, jakie na bazie tego zaufania społeczeństwo jest w stanie wytworzyć (kapitał społeczny) (Fukuyama 1997).

Według raportu Banku Światowego źródłem 2/3 bogactwa narodów jest kapitał ludzki i społeczny (*Monitoring ...* 1995). Nic więc dziwnego, że badania nad kapitałem ludzkim i społecznym są obecnie prowadzone na szeroką skalę w państwach i regionach o zróżnicowanym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego.

W Polsce niski poziom analizowanych kapitałów jest uznawany za barierę rozwoju całego kraju, jak i poszczególnych jednostek przestrzennych. Szczególnie dotyczy to obszarów wiejskich, gdzie obserwuje się odpływ ludności młodej i dobrze wykształconej oraz postępujące procesy starzenia się społeczeństwa (Kamińska 2008). Dodatkowo, jak stwierdziła Fedyszak-Radziejowska (2007, s. 66) „*klimat nieufności, z którym przez lata musieli sobie radzić mieszkańcy wsi, głównie rolnicy, klimat będący konsekwencją polityki „represyjnej tolerancji” prowadzonej przez władze PRL przeciwko tradycyjnym normom i wartościom chłopskim, prywatnej własności ziemi, rynkowym mechanizmom oraz przeciwko chłopskim elitom nie sprzyjał budowie społecznego kapitału*”.

W świetle powyższych uwag celem prezentowanego opracowania jest analiza przestrzennego zróżnicowania kapitału ludzkiego i społecznego na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego oraz próba typologii gmin ze względu na poziom analizowanych rodzajów kapitału.

Badaniem objęto wszystkie gminy wiejskie oraz obszary wiejskie gmin miejsko-wiejskich.

1. Kapitał ludzki i społeczny – przegląd definicji

Pojęcie *kapitału ludzkiego*, choć nie należy do najmłodszych stało się bardzo popularne w literaturze w drugiej połowie XX w. Badania Beckera (1962), Mincera (1958) i Schultza (1961), dały podstawy teorii kapitału ludzkiego, która jest stale rozwijana na gruncie nauk ekonomicznych i socjologicznych. Choć obecnie istnieje bogata literatura dotycząca tej problematyki, to nie ma jednej precyzyjnej definicji kapitału ludzkiego. Ogólnie można wyróżnić dwie grupy definicji, zdecydowanie różniące się zakresem. W pierwszym ujęciu – wąskim – kapitał ludzki jest rozumiany jako zasób wiedzy, umiejętności, zdolności, doświadczenia zawodowego zawarty w społeczeństwie, który jest jednocześnie źródłem przyszłych zarobków, satysfakcji (Grodzicki 2003) i może być stale powiększany, ale także może ulegać deprecjacji (Putnam 2008). Takie podejście reprezentują m. in. wspomniani już Schultz (1961) i Becker (1962), ale także Domański (2003). W podejściu drugim – szerokim kapitał ludzki jest rozumiany nie tylko jako zasób wiedzy, doświadczenia, umiejętności, ale także zdrowia i energii vitalnej. Niektórzy autorzy poszerzają to pojęcie dodatkowo o wiek i autorytet (Marody, Giza-Poleszczuk 2004), kreatywność i przedsiębiorczość (Woźniak 2004).

W opracowaniu przyjęto, że *kapitał ludzki* jest to zasób wiedzy, umiejętności, doświadczenia zawodowego oraz zdrowia zawarty w społeczeństwie.

Z kolei termin *kapitał społeczny* odkrywano, i to niezależnie, co najmniej sześciokrotnie w ciągu XX w. (Putnam 2008). Po raz pierwszy użyła go Hanifan (1916) analizując wpływ zaangażowania społeczności lokalnej na efekty nauczania w szkole w Zachodniej Wirginii. Pojęcia tego używano jeszcze później do opisu relacji sąsiedzkich w nowoczesnych metropoliach (Jacobs 1961) czy analizy sieci społecznych (Bourdieu 1986). Jednak dopiero po ukazaniu się prac Coleman (1988) i Putnama (1993) pojęcie to stało się jednym z najmodniejszych w socjologii, ekonomii, a ostatnio i w geografii.

Dokonując przeglądu literatury można wyodrębnić 3 podstawowe podejścia do kapitału społecznego (Bartkowski 2007):

- strukturalne Bourdieu'a
- funkcjonalne Coleman
- działania zbiorowego i sieci powiązań Putnama.

Bourdieu (1986) *kapitał społeczny* rozumiał jako sumę rzeczywistych oraz potencjalnych zasobów, które są związane z posiadaniem trwałej sieci zinstytucjonalizowanych związków opartych na wzajemnej znajomości i uznaniu. Z kolei Coleman (1988) traktował *kapitał społeczny* jako cechę struktury społecznej, która wspiera konkretne działania aktorów podejmowane w ramach tej struktury. Natomiast Putnam (1993) uważał, że *kapitał społeczny* odnosi się do powiązań między jednostkami – sieci społecznych i norm wzajemności oraz wyrastającego z nich zaufania.

Powyższe rozważania pozwalają stwierdzić, że istnieją dwa podstawowe elementy kapitału społecznego: sieci powiązań i zaufanie. Fukuyama (1997) napisał nawet, że *kapitał społeczny* jest zdolnością wynikającą z rozpowszechniania zaufania w obrębie społeczeństwa lub jego części. Zgromadzenie kapitału społecznego wymaga zaakceptowania norm moralnych danej społeczności i w tym kontekście przejęcia takich cech, jak lojalność, uczciwość i rzetelność. Ponadto, grupa musi zaakceptować te normy jako całość, zanim zaufanie będzie mogło stać się wartością powszechną w danej społeczności.

W pracy przyjęto podejście Putnama, który skupił uwagę przede wszystkim na sieciach społecznych i zaufaniu. Jego *kapitał społeczny* może przyjmować różne formy. Najważniejsze jest wyróżnienie kapitału łączącego (*bridging*) i spajającego (*bonding*). Pierwszy wzmacnia małe grupy, drugi zaś określa poziom współpracy między osobami o różnorodnych charakterystykach społeczno-ekonomicznych. Spajające powiązania są więc podstawą współdziałania między osobami z różnych grup wiekowych, dochodowych, różnych środowisk zawodowych czy przedstawicieli różnych orientacji politycznych. Ten typ kapitału społecznego jest najbardziej integrujący, a jednocześnie – jak wskazują liczne badania empiryczne – dostarcza największych wymiernych (w tym ekonomicznych) korzyści (*Stowarzyszeniowo-obywatelski...* 2008).

2. Metody badawcze i mierniki zastosowane w pracy

W pracy wykorzystano syntetyczny miernik jakości kapitału ludzkiego i kapitału społecznego skonstruowany według metodologii stosowanej przez Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju (UNDP) do obliczania rozwoju społecznego państw świata (*Human Development Report* 1996). Miernik przyjmuje następującą postać:

$$WKL/S_j = \frac{1}{n} \sum \alpha_i \left(\frac{X_{ij}}{X_{imax}} \right); \quad (j = 1, 2, \dots, m) \text{ dla stymulant,}$$

oraz

$$WKL/S_j = \frac{1}{n} \sum \alpha_i \left(\frac{X_{imin}}{X_{ij}} \right); \quad (j = 1, 2, \dots, m) \text{ dla destymulant}$$

gdzie:

$WKL/$ – wskaźnik kapitału ludzkiego/społecznego

j – dana jednostka przestrzenna (gmina),

n – całkowita liczba zmiennych przyjęta do budowy miernika,

X_{ij} – wartość cechy i dla gminy j

X_{imax} – maksymalna wartość cechy i ,

X_{imin} – minimalna wartość cechy i ,

α_i – waga, z jaką cecha i wchodzi do indeksu WKL/S_j .

W empirycznej analizie poziomu kapitału ludzkiego i społecznego zostały wyodrębnione 2 podstawowe komponenty: kapitał ludzki i społeczny. Jednak i te komponenty są niejednorodne, dlatego do ich statystycznego opisu wybrano kilka składowych.

W opracowaniu przyjęto zasadę, że pomiar kapitału ludzkiego może być dokonywany przynajmniej z 3 punktów widzenia (*Human Capital...* 1998; Łukasiewicz 2009):

- 1) z punktu widzenia oceny jego stanu (*stock*)
- 2) z punktu widzenia inwestycji w kapitał ludzki (*input*)
- 3) z punktu widzenia oceny efektów poniesionych inwestycji (*output*).

W związku z tym wstępnie przyjęto mierniki kapitału ludzkiego (patrz tab. 1).

Jednak wstępne opracowanie statystyczne i kartograficzne danych wykazało, że grupa mierników charakteryzujących efekty kapitału ludzkiego budzi poważne wątpliwości. Brakuje bowiem powiązania tych efektów z grupą mierników charakteryzujących zarówno stan kapitału ludzkiego, jak i inwestowanie w ten rodzaj kapitału. Współczynniki korelacji były bardzo niskie i nie przekraczały wartości 0,3. Należy zatem zgodzić się z tezą Łukasiewicza (2009), że małe rozmiary bezrobocia, jak i niski poziom wskaźnika przestępczości nie muszą być efektem dokonanych inwestycji w kapitał ludzki. Inne mierniki opisujące efekty inwestycji w kapitał przedstawiane w literaturze, jak np.: wynagrodzenie osób w zależności od poziomu wykształce-

Mierniki kapitału ludzkiego przyjęte w badaniu i ich wagi

Mierniki kapitału ludzkiego		
mierniki stanu kapitału ludzkiego (<i>stock</i>) – waga 70%	mierniki inwestycji w kapitał ludzki (<i>input</i>) – waga 30%	mierniki efektów inwestycji w kapitał ludzki (<i>output</i>) – waga 0%
– odsetek ludności z wykształceniem wyższym (w stosunku do ludności pow. 13 lat) – odsetek ludności z wykształceniem średnim i policealnym (w stosunku do ludności powyżej 13 lat) – odsetek gospodarstw rolnych prowadzonych przez osobę z wykształceniem wyższym – odsetek gospodarstw rolnych prowadzonych przez osobę bez wykształcenia rolniczego – odsetek radnych z wykształceniem wyższym – liczba czytelników zarejestrowanych w bibliotekach na 1000 mieszkańców powyżej 10 lat – stopa zgonów na 1000 mieszkańców	– wydatki na oświatę i wychowanie na 1 ucznia – wydatki na zdrowie na 1 mieszkańca – wydatki na ochronę zdrowia na 1 mieszkańca – liczba uczniów przypadających na 1 komputer w szkołach podstawowych – wyniki testu kompetencyjnego szóstoklasistów – wartość dodana szkół podstawowych	– liczba bezrobotnych w stosunku do liczby ludności w wieku produkcyjnym – liczba przestępstw przypadająca na 1000 mieszkańców

Źródło: Opracowanie własne (tab. 1-11).

nia czy liczba dni chorobowych wykorzystywanych przez pracowników (*Human Capital...* 1998) są niedostępne.

Analiza przyjętych mierników wskazuje również, że nie są one w równym stopniu ważne dla opisywanych problemów. Dlatego też wyłonił się problem ustalenia wartości wag. Po analizie informacji tkwiących w poszczególnych miernikach w obrębie 2 głównych komponentów arbitralnie przyjęto, że stan kapitału ludzkiego (*stock*) wchodzi do syntetycznego wskaźnika z wagą 70%, a inwestycje w kapitał ludzki (*input*) z wagą 30%. Arbitralnie również przydzielono wagi miernikom w obrębie tych komponentów, o czym będzie mowa w dalszej części pracy.

Natomiast do zbadania jakości kapitału społecznego przyjęto mierniki opisujące 4 podstawowe komponenty (Putnam 2008): zaangażowanie obywatelskie, zaangażowanie religijne, wzajemność, uczciwość, zaufanie oraz czytelnictwo prasy lokalnej (tab. 2).

Wszystkie mierniki charakteryzujące zaangażowanie obywatelskie oraz liczba osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą na 1000 mieszkańców w wieku

Mierniki kapitału społecznego przyjęte w badaniu i ich wagi

Badany aspekt kapitału społecznego	Miernik
Zaangażowanie obywatelskie waga 25%	Frekwencja w wyborach samorządowych Frekwencja w wyborach do Parlamentu Europejskiego Frekwencja w wyborach prezydenckich Fundacje i stowarzyszenie na 1000 mieszkańców
Zaangażowanie religijne waga 25%	Odsetek wiernych uczestniczących w mszy świętej Odsetek wiernych przystępujących do komunii świętej
Uczciwość, wzajemność, zaufanie waga 25%	Odsetek przestępstw wykrytych przy współudziale społeczeństwa Liczba osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym
Czytelnicтво prasy lokalnej waga 25%	Odsetek gospodarstw domowych kupujących „Echo Dnia” Odsetek gospodarstw domowych kupujących „Gazetę Wyborczą”

produkcyjnym (z bloku: wzajemność, uczciwość, zaufanie) zaczerpnięto z publikowanych danych (Wojewódzkiej Komisji Wyborczej w Kielcach i *Rocznika statystycznego woj. świętokrzyskiego*). Pozostałe mierniki wyliczono na podstawie danych niepublikowanych. Dane dotyczące przestępczości uzyskano w Wojewódzkiej Komendzie Policji w Kielcach, informacje o sprzedaży gazet lokalnych uzyskano z dwóch źródeł: z Redakcji „Gazety Wyborczej” i Redakcji „Echa Dnia”, oraz od dwóch największych dystrybutorów prasy: Kolportera S.A i Ruchu S.A. Natomiast dane dotyczące zaangażowania religijnego uzyskano również z dwóch źródeł z Diecezji Kieleckiej, Sandomierskiej i Radomskiej oraz z Instytutu Statystyki Kościelnej SAC w Warszawie.

W pracy przyjęto, że badane 4 aspekty kapitału społecznego mają jednakowe wagi (25%), natomiast zróżnicowano wagi poszczególnych mierników w obrębie wymienionych aspektów.

3. Stan kapitału ludzkiego (*stock*) na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego

Podstawowym miernikiem przy ocenie kapitału ludzkiego jest struktura ludności według wykształcenia. W literaturze przedmiotu przeważa pogląd, że największym kapitałem dysponują ludzie z wykształceniem wyższym. Takie wykształcenie zapewnia właściwe kompetencje zawodowe i społeczne. Ten miernik jest bardzo ważny dla absorpcji i tworzenia innowacji i jemu przypisuje się największe znaczenie.

Dlatego ze wszystkich mierników cząstkowych odsetek ludności z wykształceniem wyższym otrzymał najwyższą wagę: 20%.

Odsetek ludności z wykształceniem średnim jest również bardzo ważny w ocenie jakości kapitału ludzkiego. Daje informację o zdolności społeczeństwa do absorpcji (ale nie tworzenia) innowacji. Miernik ten jest silnie skorelowany z miernikiem poprzednim ($r=0,736$), ale ze względu na jego znaczenie przyjęto go do syntetycznego wskaźnika kapitału ludzkiego tylko z mniejszą wagą (10%). Dane do ww. wskaźników pochodzą ze Spisu Powszechnego z 2002 r. Nowsze dane są niestety niedostępne. Autorka ma świadomość, że w ciągu ostatnich lat nastąpił wzrost analizowanych wskaźników, ale można przypuszczać, że zaniżenie jego wartości dotyczy wszystkich jednostek przestrzennych.

Z wykształceniem związane są również kolejne trzy mierniki: odsetek gospodarstw rolnych prowadzonych przez osoby z wyższym wykształceniem, odsetek gospodarstw rolnych prowadzonych przez osoby bez wykształcenia rolniczego i odsetek radnych z wykształceniem wyższym. W przypadku dwóch pierwszych mierników dane pochodzą ze Spisu Rolnego z 2002 r. Pierwszy wskaźnik wykazuje relatywnie wysoką korelację z odsetkiem ludności z wykształceniem wyższym. Jednak charakteryzuje on ludzi silnie związanych z obszarami wiejskimi nie tylko przez zamieszkanie, ale również przez pracę. Dlatego zdecydowano się na pozostawienie go w ogólnej formule, ale nadano mu mniejszą wagę – 10%. Natomiast odsetek gospodarstw rolnych prowadzonych przez osoby bez wykształcenia rolniczego jest w prezentowanym badaniu destymulantą i nadano mu wagę 10%.

Odsetek radnych z wykształceniem wyższym uznano za jeden z ważniejszych wskaźników opisujących jakość kapitału ludzkiego na obszarach wiejskich. Wynikało to z kilku powodów. Po pierwsze, liczne kompetencje samorządów terytorialnych związane z funkcjonowaniem poszczególnych jednostek przestrzennych zależą, jak się wydaje, od wykształcenia radnych, po drugie, radni pochodzą z wyborów powszechnych – co daje obraz znaczenia wykształcenia dla wyborców i wreszcie po trzecie – dane te są aktualne i dostępne w przekroju gmin. Dodatkowo, jak wskazuje Fedyszak-Radziejowska (2007) pozbawiony anonimowości rodzaj wspólnot wiejskich sprawia, że samorząd lokalny pełni na wsi funkcję reprezentacji środowisk lokalnych. Radni są często inicjatorami przedsięwzięć, które można określać jako pozarządowe (Kamiński 2008). Na uwagę zasługuje relatywnie niski współczynnik korelacji między odsetkiem ludności z wykształceniem wyższym a odsetkiem radnych z analogicznym wykształceniem (0,359). Może to wynikać z tego, że ludzie z wyższym formalnym wykształceniem niezbyt chętnie czynnie uczestniczą w polityce. Miernik ten przyjęto z wagą 30%.

Syntetyczny wskaźnik stanu (*stock*) kapitału ludzkiego na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego wahał się od 0,29 do 0,76 przyjmując średnią wartość 0,47 (tab. 3).

Tylko w 39 gminach przyjął on wartości wyższe od średniej dla województwa. Grupa ta obejmuje 40,2% ogólnej liczby gmin województwa i skupia połowę jego

Syntetyczny wskaźnik stanu (*stock*) kapitału ludzkiego
na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego

Wskaźnik syntetyczny	Liczba gmin	Liczba ludności	% gmin	% ludności
0,68 i więcej	3	20 903	3,1	3,0
0,58-0,67	9	88 875	9,3	12,8
0,48-0,57	27	240 801	27,8	34,6
0,38-0,47	45	274 649	46,4	39,4
0,47 i mniej	13	71 407	13,4	10,3
Razem	97	696 635	100,0	100,0

mieszkańców. Wszystkie te gminy mają charakterystyczne położenie: wzdłuż głównych szlaków komunikacyjnych województwa: wzdłuż dróg nr 7, 9, 73, 74. Jest to oczywiste, ponieważ najważniejszym miernikiem w tym komponencie jest wykształcenie ludności. Jak wskazują badania (Kamińska 2008), najwyższy odsetek ludności z wykształceniem wyższym i średnim występuje w gminach o dobrym połączeniu komunikacyjnym z miastami – ośrodkami, w których funkcjonują szkoły wyższe i średnie. Warto również zwrócić uwagę, że wymienione gminy w większości położone są w obrębie Staropolskiego Okręgu Przemysłowego (SOP), który jeszcze w okresie centralnie sterowanym należał do największych w kraju regionów przemysłowych. W pozostałych 58 gminach (59,8%) syntetyczny wskaźnik kształtował się poniżej średniej, przyjmując najniższe wartości w jednostkach położonych peryferyjnie, głównie na południu województwa.

4. Inwestycje w kapitał ludzki na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego

W komponencie „inwestycje w kapitał ludzki” większość mierników opisuje jakość szkół, które podlegają samorządom gminnym. Jest to zgodne z tezą Fukuyamy (1997), że jakość kapitału ludzkiego można poprawić inwestując w edukację na wszystkich poziomach kształcenia. Badania wykazały, że istnieje duża korelacja między osiągnięciami szkolnymi i produktywnością pracy (Bishop 1992). Zatem należy się zgodzić z tezą Herbsta (2004), że nie tylko ilość, ale także jakość edukacji powinna być brana pod uwagę przy ocenie zasobów kapitału ludzkiego danej zbiorowości. Jak podaje dalej cytowany autor, Hanushek i Kim (1995) na podstawie badań panelowych 100 krajów oszacowali, że zmiana wyniku standaryzowanego testu umiejętności o jedno odchylenie standardowe przekłada się na zmianę rocznej stopy wzrostu gospodarczego o jeden pkt proc. Jest to efekt znacznie silniejszy niż spowodowany przez podobną zmianę (jedno odchylenie standardowe) w przeciętnej liczbie lat edukacji, będącej typową miarą za-

sobów kapitału ludzkiego (Herbst 2004). Dlatego obok takich mierników, jak wydatki gmin na 1 ucznia (waga – 20%), liczba uczniów szkół podstawowych i gimnazjów na jeden komputer przyjęto (wagi: 15% szkoły podstawowe i 15% gimnazja) dwa dodatkowe: wyniki testu kompetencyjnego szóstoklasistów (waga 15%) oraz wartość dodaną szkół (waga 15%), które charakteryzują jakość szkół. Przyjęcie tych mierników jest nieodzowne, ze względu na to, że mierniki opisujące zasoby szkoły (liczba uczniów na 1 nauczyciela, wynagrodzenie nauczycieli, wydatki publiczne na oświatę) w warunkach polskich wynikają raczej z rozwiązań systemowych a nie związane są z osiągnięciami nauczycieli czy władz lokalnych w zakresie polityki oświatowej (*ibid.*). Miernik „wartość dodana szkół” wymaga wyjaśnienia. Wskaźnik ten był liczony jako stosunek wyników szóstoklasistów z części nazwanej tu matematyczną obejmującą rozumowanie, korzystanie z informacji, wykorzystanie wiedzy do wyników testu z części humanistycznej obejmującej czytanie i pisanie. W literaturze przedmiotu przeważa pogląd, że osiągnięcia w matematyce i naukach ścisłych są ściśle powiązane z jakością szkoły (Popham 1999, cyt. za Herbst 2004). Większość dzieci rozpoczynając naukę potrafi już pisać i czytać – są to umiejętności wynoszone z domu rodzinnego. Natomiast umiejętności rozumowania, korzystania z informacji oraz wykorzystania wiedzy są nabywane przede wszystkim w szkole. Podobny wskaźnik był już wykorzystywany w tego typu badaniach (Herbst 2004) i dał pozytywne rezultaty.

Za miernik inwestycji w zdrowie przyjęto wydatki na ochronę zdrowia na 1 mieszkańca z wagą 15%.

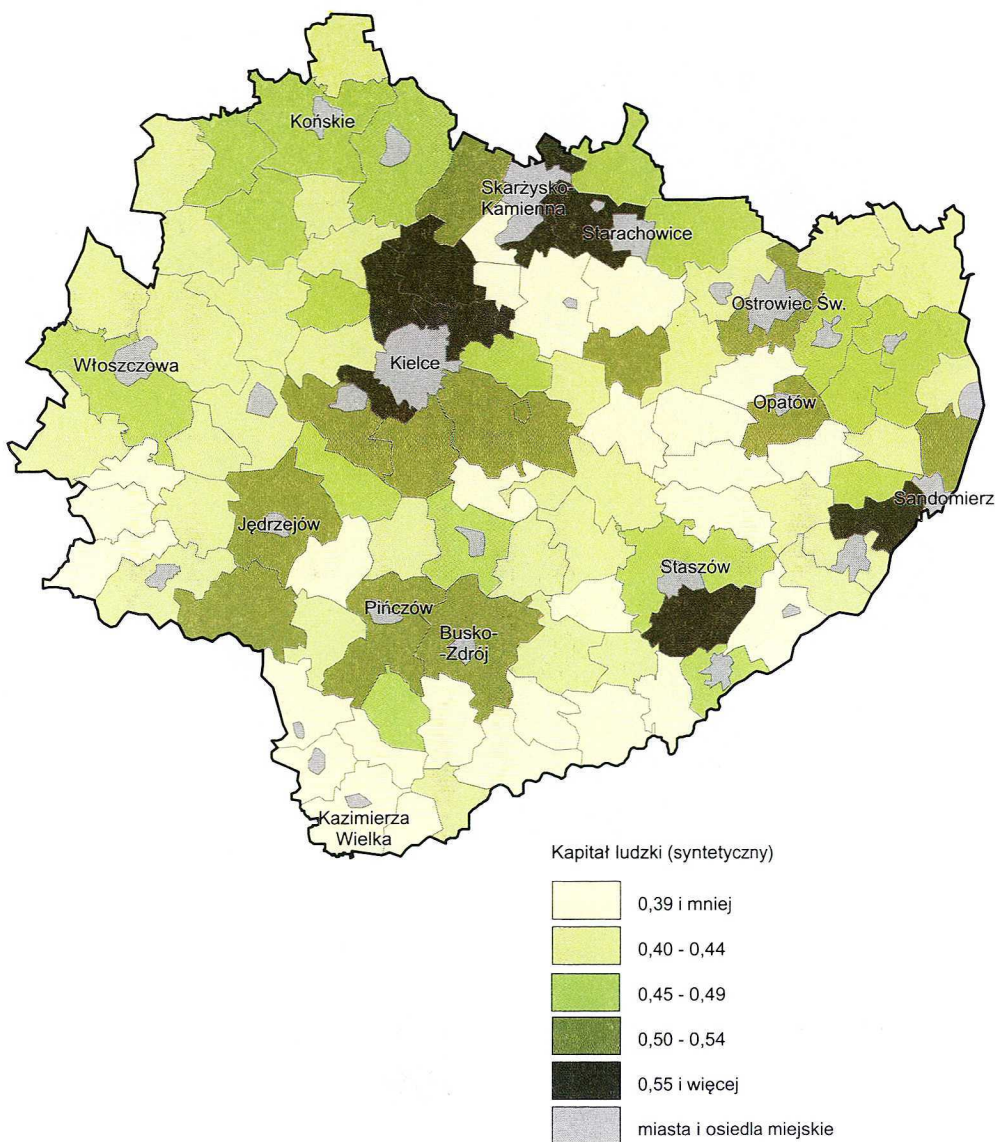
Syntetyczny wskaźnik inwestycji w kapitał ludzki na obszarach wiejskich badanego województwa nie był bardzo zróżnicowany i wahał się od 0,32 do 0,52 przyjmując wartość średnią 0,39 (tab. 4).

W 37 gminach analizowany wskaźnik kształtował się powyżej średniej. Grupa ta stanowiła 38,1% ogólnej liczby badanych gmin w województwie, podczas gdy na tym obszarze skupionych było 33,6% ludności. Należy zwrócić uwagę, że w tej grupie jest tylko 14 gmin, które odznaczały się wysokim wskaźnikiem syntetycznym stanu

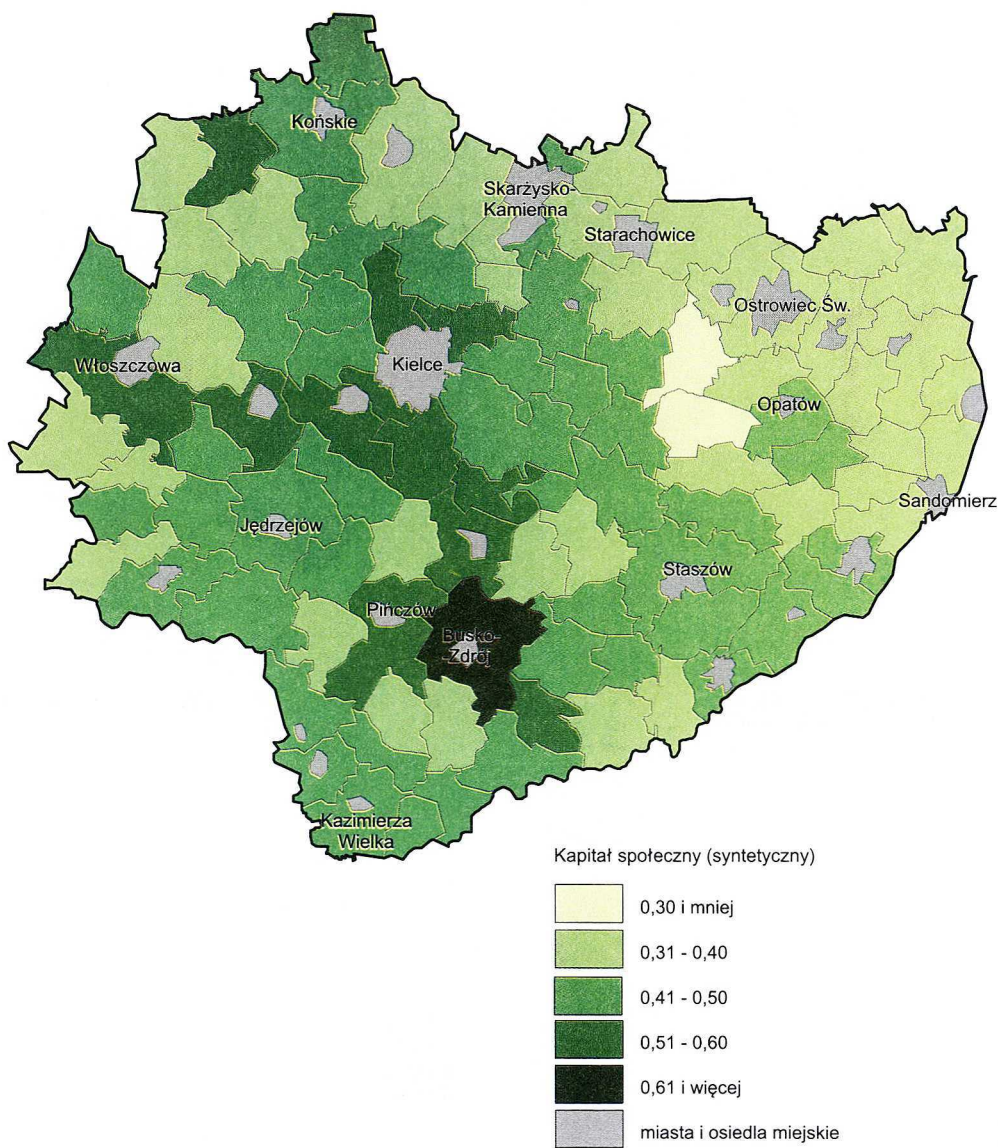
Tabela 4

Syntetyczny wskaźnik inwestycji w kapitał ludzki
na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego

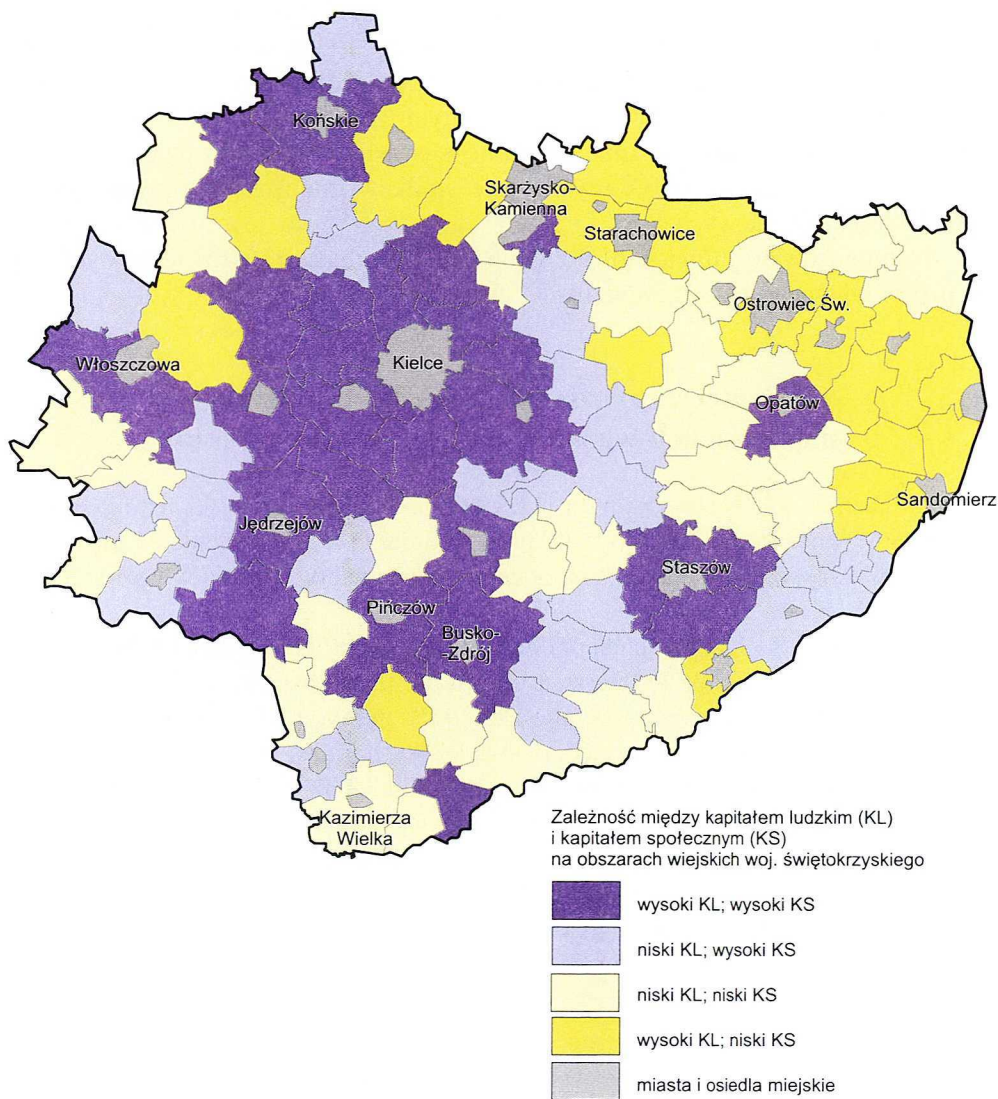
Syntetyczny wskaźnik	Liczba gmin	Liczba ludności	% gmin	% ludności
0,45 i więcej	8	39 803	8,2	5,7
0,40-0,44	29	194 097	29,9	27,9
0,35-0,39	48	384 683	49,5	55,2
0,34 i mniej	12	78 052	12,4	11,2
Razem	97	696 635	100,0	100,0

Ryc. 1. Przestrzenne zróżnicowanie kapitału ludzkiego na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego
 Źródło: Opracowanie własne (ryc. 1-3).

Ryc. 2. Przestrzenne zróżnicowanie kapitału społecznego na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego – wskaźnik syntetyczny

Ryc. 3. Zależność między kapitałem ludzkim i społecznym na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego

kapitału ludzkiego. Oznacza to, że inwestują w kapitał ludzki głównie te gminy, które mają niski stopień tego kapitału. Potwierdza to rozkład przestrzenny syntetycznego wskaźnika oraz współczynnik korelacji wynoszący -0,07. Jest to także zgodne z tezą znaną w literaturze, że mierniki opisujące zasoby szkoły w warunkach polskich wynikają raczej z rozwiązań systemowych, a nie związane są z osiągnięciami nauczycieli czy władz lokalnych w zakresie polityki oświatowej. Pierwszorzędną rolę odgrywa polityka kuratorium zmierzająca do wyrównywania szans dzieci uczących się w szkołach wiejskich i wykorzystywanie środków unijnych na komputeryzację tych placówek oświatowych.

Natomiast w 60 gminach (61,9% gmin i 66,4% ludności) analizowany wskaźnik był niższy od średniej w województwie.

5. Syntetyczny wskaźnik kapitału ludzkiego na obszarach wiejskich w woj. świętokrzyskim

Wskaźnik syntetyczny kapitału ludzkiego na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego wahał się od 0,32 do 0,65, przy średniej 0,44. Przyjmując za kryterium wartość analizowanego wskaźnika na obszarze województwa można wyróżnić 3 grupy gmin (tab. 5, ryc. 1):

- Gminy o wysokich zasobach kapitału ludzkiego, w których wskaźnik kształtował się powyżej 0,5. Grupę tę tworzy 15 gmin (tj. 15,5% ogólnej liczby gmin województwa), na których obszarze mieszka 19,1% ludności wiejskiej województwa. Gminy te położone są w sąsiedztwie większych miast województwa i tworzą zwarte pasy wyznaczające główne ciągi komunikacyjne badanego obszaru.
- Gminy o średnich zasobach kapitału ludzkiego. Wskaźnik syntetyczny przyjmował wartości od 0,4 do 0,49. Grupa ta jest najliczniejsza – skupia bowiem 54 gminy (55,7%) oraz 57,6% ludności. W układzie przestrzennym również zauważa się prawidłowość, bowiem analizowane gminy skupione są głównie w zachodniej i północnej części województwa.

Tabela 5

Syntetyczny wskaźnik kapitału ludzkiego na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego

Wskaźnik syntetyczny	Liczba gmin	Liczba ludności	% gmin	% ludności
5,0 i więcej	15	133 351	15,5	19,1
0,40-0,49	54	400 951	55,7	57,6
0,39 i mniej	28	162 333	28,9	23,3
Razem	97	696 635	100,0	100,0

zaangażowania obywatelskiego (pow. 0,70) zanotowano w 17 gminach (17,5% ogólnej liczby gmin województwa i 11% ludności wiejskiej badanego obszaru) położonych głównie peryferyjnie na obrzeżach województwa.

Natomiast zdecydowanie najmniejszym zaangażowanie obywatelskim odznacza się ludność 4 gmin: Waśniów, Mniów, Baćkowice i Bodzechów. Aż 3 z nich położone są między Ostrowcem Św. a Opatowem. Należy także podkreślić, że gminy położone wokół dużych miast (Kielce, Ostrowiec, Sandomierz, Jędrzejów, Busko-Zdrój) charakteryzują się relatywnie niższym wskaźnikiem zaangażowania obywatelskiego, który oscyluje wokół średniej dla województwa.

7. Zaangażowanie religijne ludności wiejskiej woj. świętokrzyskiego

Wspólnoty wiernych, w których ludzie razem oddają się praktykom religijnym są jedną z najważniejszych skarbnic kapitału społecznego. Kościół, jak stwierdził Putnam (2008) nie jest budowlą, ani nawet instytucją. Jest relacją łączącą jedną osobę z drugą. Kościoły są inkubatorami, w których powstają umiejętności i normy życia społecznego, zainteresowanie sprawami wspólnoty oraz uczestnictwo obywatelskie. Osoby aktywne religijnie poznają innych, którzy z kolei wciągają je w nowe formy aktywności społecznej. To właśnie dlatego, jak dowodzi Verba *et al.* (1995) osoby chodzące do kościoła w znacznie większym stopniu włączają się w działalność organizacji świeckich, częściej chodzą na wybory i w inny sposób angażują się politycznie, mają bogatsze więzi społeczne. Osoby praktykujące częściej są skłonne odwiedzać przyjaciół, działać w organizacjach na rzecz szkoły czy organizacji młodzieżowych. Dodatkowo, jak wskazuje Putnam (2008) religijność może konkurować z edukacją jako silny korelat większości form obywatelskiego zaangażowania. Ludzie zaangażowani religijnie mają więcej przyjaciół. Poza tym osoby religijne są gorliwymi „kapitalistami społecznymi”. Co prawda nie ma dowodów, które ponad wszelką wątpliwość świadczyłyby, że samo chodzenie do kościoła wytwarza wielkoduszość, jednak przynależność religijna z całą pewnością łączy się z większą wrażliwością na potrzeby innych ludzi.

W pracy przyjęto dwa mierniki charakteryzujące zaangażowanie religijne: odsetek wiernych uczęszczających na mszę świętą (z wagą 60%) oraz odsetek wiernych przystępujących do komunii świętej (z wagą 40%).

Na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego syntetyczny wskaźnik zaangażowania religijnego wahał się od 0,24 do 0,96. Wskaźnik ten wykazywał zatem dość duże zróżnicowanie (tab.7).

W 35 gminach badany wskaźnik kształtował się powyżej średniej dla województwa, a w 62 gminach poniżej tej wartości. W układzie przestrzennym obserwuje się pewną prawidłowość: gminy o wysokim wskaźniku zaangażowania religijnego ciągną się zwartym pasem przez centralną część województwa od zachodu od Włosz-

Syntetyczny wskaźnik zaangażowania religijnego
na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego

Wskaźnik syntetyczny	Liczba gmin	Liczba ludności	% gmin	% ludności
0,71 i więcej	4	24 001	4,1	3,4
0,61-0,7	7	62 671	7,2	9,0
0,51-0,6	28	225 242	28,9	32,3
0,41-0,5	36	255 569	37,1	36,7
0,4 i mniej	22	129 152	22,7	18,5
Razem	97	696 635	100,0	100,0

czowy przez Kielce i dalej na wschód do Staszowa i Sandomierza. Na północ i południe tego pasa położone są gminy o niższym stopniu zaangażowania religijnego.

8. Wzajemność, uczciwość i zaufanie na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego

Probieżem kapitału społecznego jest zasada uogólnionej wzajemności, uczciwości i zaufania. W sytuacji wzajemnego zaufania zmniejszają się bowiem tzw. koszty transakcji, w tym i koszty funkcjonowania w życiu codziennym i koszty zawierania umów biznesowych. Jak dowodzi Fukuyama (1997) wspólnoty opierające się na uczciwości i wzajemnym zaufaniu odnoszą z tego wymierne korzyści. Przeprowadzone badania wykazały, że osoby, które wierzą, że inni są uczciwi, same rzadziej kłamią, oszukują i kradną, w większym stopniu respektują prawa innych (Brehm, Rahn 1997). Dodatkowo, ludzie ufający innym są zarazem dobrymi obywatelami, a bardziej angażujący się w życie swojej społeczności są jednocześnie bardziej ufni i bardziej wiarygodni (Putnam 2008). Potencjalnym miernikiem uczciwości i wiarygodności są wskaźniki przestępczości. W pracy wykorzystano odsetek przestępstw wykrywanych przy pomocy społeczeństwa. Natomiast za miernik uczciwości zastosowano aktywność gospodarczą osób fizycznych. W każdym bowiem społeczeństwie działalność gospodarcza jest jednym z fundamentalnych i najbardziej dynamicznych obszarów życia społecznego (Fukuyama 1997). Smith twierdził, że życie gospodarcze jest głęboko zakorzenione w życiu społecznym i nie można go rozpatrywać z pominięciem takich spraw, jak obyczaj, wartości moralne i nawyki danego społeczeństwa (Muller 1992). Wstępnie przyjęto, że aktywność gospodarcza osób fizycznych może pośrednio świadczyć o zaufaniu ludności do władzy oraz innych członków społeczności lokalnej. Stabilność przepisów prawnych, stawek podatkowych, polityki społecznej i gospodarczej rządu i władz samorządowych jest bodźcem do zakładania nowych podmiotów gospodarczych.

Syntetyczny wskaźnik wzajemności, uczciwości i zaufania
na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego

Wskaźnik syntetyczny	Liczba gmin	Liczba ludności	% gmin	% ludności
0,61 i więcej	9	86 588	9,3	12,4
0,51-0,6	10	98 643	10,3	14,2
0,41-0,5	27	186 198	27,8	26,7
0,31-0,4	27	163 596	27,8	23,5
0,3 i mniej	24	161 610	24,7	23,2
Razem	97	696 635	100,0	100,0

Syntetyczny wskaźnik analizowanego komponentu kapitału społecznego na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego wahał się od 0,1 do 0,81 przyjmując średnią wartość 0,41. Można więc stwierdzić, że odznaczał się dużym zróżnicowaniem (tab. 8).

Najwyższe wartości badany wskaźnik uzyskał w 9 gminach. Wszystkie są położone w pobliżu największego miasta województwa Kielc. Relatywnie wysokie (wyższe od średniej dla województwa) zanotowano w kolejnych 37 gminach. W układzie przestrzennym te jednostki przestrzenne tworzą zwarty pas ciągnący się łukiem od północnego zachodu województwa (od Końskich) przez Kielce do Buska-Zdroju i Kazimierzy Wielkiej na południu. Natomiast dookoła tego pasa znajdują się gminy, w których badany wskaźnik jest niższy od średniej dla województwa.

9. Czytelnictwo gazet lokalnych na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego

Wiedza polityczna i zainteresowanie sprawami publicznymi stanowią decydujące uwarunkowania bardziej aktywnych form uczestnictwa. Bieżącą wiedzę i polityczną i dotyczącą głównych problemów społeczności lokalnych daje prasa lokalna. Dlatego w wielu badaniach nad kapitałem społecznym za jeden z ważnych mierników wykorzystuje się czytelnictwo prasy lokalnej i regionalnej.

W prezentowanej pracy wykorzystano dwa mierniki: odsetek gospodarstw domowych kupujących „Echo Dnia” (najpopularniejszy dziennik w województwie – z wagą 60%) i odsetek gospodarstw domowych kupujących „Gazetę Wyborczą” z wkładką regionalną (z wagą 40%).

Syntetyczny wskaźnik czytelnictwa gazet lokalnych na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego wahał się od 0,01 do 0,91 przyjmując średnią wartość 0,18. Ogólnie można stwierdzić, że czytelnictwo gazet lokalnych na obszarach wiejskich jest niskie. Niemniej należy pamiętać, że w badaniu pominięto dane dotyczące czytelnictwa

Syntetyczny wskaźnik czytelnictwa gazet lokalnych
na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego

Wskaźnik syntetyczny	Liczba gmin	Liczba ludności	% gmin	% ludności
0,41 i więcej	4	47 924	4,1	6,9
0,31 -0,4	6	53 058	6,2	7,6
0,21-0,3	14	99 704	14,4	14,3
0,11 -0,2	42	285 052	43,3	40,9
0,1 i mniej	31	210 897	32,0	30,3
Razem	97	696 635	100,0	100,0

w Internecie. Ponadto, miernik ten oparto na sprzedaży prasy. Oznacza to, że pominięto osoby, które pracując w miastach województwa kupują gazety na ich terenie.

Pod względem czytelnictwa zdecydowanie wyróżniają się 4 gminy miejsko-wiejskie: Busko-Zdrój, Włoszczowa, Pińczów, Jędrzejów, w których wskaźniki wynoszą powyżej 0,4 (tab. 9). Drugą grupę tworzy 6 gmin (4 miejsko-wiejskie i 2 wiejskie), w których badany wskaźnik był względnie wysoki (w porównaniu do pozostałych obszarów wiejskich) i wynosił od 0,31 do 0,4. Może to być poniekąd związane z dostępnością punktów sprzedaży gazet (w gminach miejsko-wiejskich jest więcej punktów sprzedaży). Pozostałe obszary odznaczają się niskim poziomem czytelnictwa gazet lokalnych).

10. Przestrzenne zróżnicowanie kapitału społecznego na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego – syntetyczny wskaźnik

Syntetyczny wskaźnik kapitału społecznego na obszarach wiejskich w woj. świętokrzyskim wahał się od 0,27 do 0,64, przy średniej wartości 0,43. Zdecydowanie najwyższą wartość zanotowano w gminie wiejsko-miejskiej Busko-Zdrój (0,64). Wszystkie elementy składowe kapitału społecznego były powyżej średniej dla województwa. Najniższy wskaźnik wystąpił w gminie Baćkowice (0,27).

Przyjmując za kryterium wartość syntetycznego wskaźnika kapitału społecznego na obszarze woj. świętokrzyskiego można wyróżnić następujące typy gmin (tab. 10, ryc. 2):

- O wysokim kapitale społecznym (wskaźnik powyżej 0,5). Grupę tę tworzy 14 gmin (tj. 14,4%), na których terenie mieszka 17,5% ludności wiejskiej województwa. Wszystkie wymienione jednostki terytorialne położone są w sąsiedztwie 3 miast województwa: Kielc, Buska-Zdroju i Włoszczowy.

Syntetyczny wskaźnik kapitału społecznego
na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego

Wskaźnik syntetyczny	Liczba gmin	Liczba ludności	% gmin	% ludności
0,6 i więcej	1	15 291	1,0	2,2
0,51 -0,6	13	106 488	13,4	15,3
0,41 -0,5	43	313 654	44,3	45,0
0,31-0,4	38	248 972	39,2	35,7
0,3 i mniej	2	12 230	2,1	1,8
Razem	97	696 635	100,0	100,0

- O średnim kapitale społecznym (wskaźnik od 0,41 do 0,5). Gmin spełniających ten warunek było 43 (44,3%). Na ich obszarze mieszka 45% ludności wiejskiej województwa. Te jednostki przestrzenne położone są głównie w centralnej i południowej części województwa – otaczając gminy o wysokim kapitale społecznym.
- O niskim kapitale społecznym (wskaźnik poniżej 0,4). Grupę tę tworzy 40 gmin (41,3%), na których terenie mieszka 37,5% ludności wiejskiej województwa. Gminy te położone są w północnej części województwa – ciągną się zwartym pasem od Skarżyska-Kam. przez Starachowice, Ostrowiec Św. aż po Sandomierz.

Oznacza to, że większy poziom kapitału społecznego jest na obszarach, które zawsze uważane były za rolnicze. Natomiast gminy, które w okresie centralnego sterowania rozwijały się pod wpływem przemysłowych ośrodków miejskich odznaczają się zdecydowanie mniejszym poziomem kapitału społecznego.

11. Zależność między poziomem kapitału ludzkiego i społecznego – podsumowanie

Szczegółowa analiza wykazała, że nie ma silnej korelacji między poziomem kapitału ludzkiego i społecznego na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego. Współczynnik korelacji wynosił 0,299. Ogólnie, wysokim kapitałem ludzkim charakteryzują się gminy położone w północnej części województwa oraz wzdłuż szlaków komunikacyjnych. Jest to zgodne z wynikami badań (Kamińska 2008), w świetle których obszary charakteryzujące się dostępnością komunikacyjną do ośrodków miejskich, w których występuje koncentracja szkół na różnym poziomie kształcenia, odznaczają się dużym odsetkiem ludności z wykształceniem wyższym i średnim. Analogicznie, gminy położone z dala od ciągów komunikacyjnych odznaczają się mniejszym odsetkiem wykształconej ludności.

Natomiast obszary o wysokim poziomie kapitału społecznego to obszary centralne i południowe województwa. Te drugie rozwijały się głównie pod wpływem funkcji rolniczych.

Przyjmując za kryterium syntetyczne wskaźniki kapitału ludzkiego i społecznego na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego można wyróżnić 4 typy gmin (tab. 11, ryc. 3).

- Gminy o wysokim kapitale ludzkim i wysokim kapitale społecznym (wartości obydwu wskaźników wyższe od średniej dla obszarów wiejskich województwa). Takich gmin było 26 (35,9% ludności wiejskiej województwa). Położone są w sąsiedztwie największego miasta województwa (w pierścieniu A – bezpośrednio przylegające do Kielc i w pierścieniu B). W tej grupie znalazła się też większość gmin miejsko-wiejskich.
- Gminy o niskim kapitale ludzkim i niskim kapitale społecznym. Grupę tę tworzyło 28 gmin (23,8% ludności wiejskiej). Położone są na peryferiach województwa. Szczegółowa analiza demograficzna tych obszarów pozwala stwierdzić, że gminy te charakteryzują negatywne zjawiska ludnościowe, takie jak ujemne saldo migracji i procesy starzenia się ludności.
- Gminy o wysokim kapitale ludzkim i niskim kapitale społecznym. Jednostek terytorialnych spełniających ten warunek było 20 (21,4% ludności). Są to gminy położone głównie w północnej części województwa, wokół większych miast, ośrodków przemysłowych SOP. Interesującym przykładem jest gmina Połaniec, która także znajduje się w tej grupie. Rozwój tego obszaru jest związany z funkcjonowaniem elektrowni Połaniec, która była oddana do użytku na przełomie lat 70. i 80. ubiegłego stulecia. Wiele mieszkańców z wysokimi kwalifikacjami napłynęło wówczas na teren tej gminy. Niestety można stwierdzić, że jak dotąd nie zdołali oni wykształcić więzi społecznych kapitału społecznego.
- Gminy o niskim kapitale ludzkim i wysokim kapitale społecznym. Tę grupę reprezentowały 23 gminy (18,9% ludności). Te jednostki przestrzenne leżą między gminami o wysokim kapitale ludzkim i społecznym a gminami o niskim kapitale ludzkim i społecznym. Można sądzić, że nastąpił odpływ ludności wykształconej do gmin leżących bliżej większych ośrodków miejskich, jednak mieszkająca tam nadal ludność zdołała wytworzyć silne więzi społeczne będące fundamentem kapitału społecznego.

Tabela 11

Typologia gmin ze względu na
poziom kapitału ludzkiego i społecznego w woj. świętokrzyskim

Typ gminy	Liczba gmin	Liczba ludności	% gmin	% ludności
wysoki/wysoki	26	250 368	26,8	35,9
wysoki/niski	20	148 749	20,6	21,4
niski/wysoki	23	131 642	23,7	18,9
niski/niski	28	165 876	28,9	23,8
Razem	97	696 635	100,0	100,0

Wnioski

1. Obecny poziom kapitału ludzkiego na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego jest wynikiem działania zróżnicowanych czynników. Na stan (*stock*) kapitału ludzkiego decydujący wpływ miały silnie rozwijające się funkcje przemysłowe północnych i centralnych obszarów należących do SOP oraz układy komunikacyjne decydujące o dostępności poszczególnych gmin do ośrodków miejskich, w których funkcjonowały szkoły wyższe i średnie.
2. Poziom kapitału ludzkiego mierzony inwestycjami w ten kapitał (*input*) jest raczej uwarunkowany realizacją rządowej strategii wobec obszarów wiejskich, które obejmują m.in. poprawę standardu kształcenia na wsi, programy kształcenia ustawicznego nauczycieli na obszarach wiejskich, programy stypendialne dla uczniów ze wsi oraz zwiększanie dostępności usług komputerowych.
3. Tylko w nielicznych (bogatych) gminach, głównie położonych w sąsiedztwie Kielc wysokiemu poziomowi stanu kapitału towarzyszą wysokie inwestycje w kapitał ludzki. Ogólnie jednak nie ma silnej korelacji między stanem (*stock*) a inwestowaniem (*input*) w kapitał ludzki.
4. Mimo historycznie ukształtowanego braku zaufania teza o wielkim deficycie kapitału społecznego na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego jest przesadzona. Badania wykazały, że zwłaszcza gminy położone w południowej i centralnej części województwa wykazują zaangażowanie obywatelskie i zaangażowanie religijne – czyli zaangażowanie w zakresie dwóch ważnych komponentów kapitału społecznego. Najgorzej sytuacja przedstawia się z czytelnictwem prasy lokalnej – ale należy mieć nadzieję, że mieszkańcy wsi uzupełniają wiedzę o swoim regionie korzystając z Internetu i oglądając programy informacyjne lokalnych stacji telewizyjnych.
5. Na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego brak jest silnej korelacji między syntetycznym wskaźnikiem kapitału ludzkiego a syntetycznym wskaźnikiem kapitału społecznego. Zasoby kapitału ludzkiego, w świetle przyjętych mierników są zdecydowanie wyższe w północnej części województwa, zawsze uważanej za przemysłową. Natomiast kapitał społeczny jest lepiej rozwinięty w południowej części województwa, zawsze uważanej za rolniczą. Może to być uwarunkowane silniej rozwiniętymi więziami wewnętrznymi (kapitał wiążący) na południu województwa. Siła kapitału wiążącego wsi tradycyjnej była związana z jej względną samowystarczalnością i komplementarnym charakterem funkcji, jakie wykazywały poszczególne jednostki oraz grupy (Kamiński 2008).
6. Najlepsza sytuacja w zakresie kapitału ludzkiego i kapitału społecznego jest jednak w gminach miejsko-wiejskich oraz w gminach położonych w sąsiedztwie dużych miast województwa, zwłaszcza Kielc.

Literatura

- Bartkowski J., 2007, *Kapitał społeczny i jego oddziaływanie w ujęciu socjologicznym*, [w:] *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój regionalny*, M. Herbst (red.). Wyd. Nauk. Scholar, Warszawa.
- Becker G., 1962, *Investment in Human Capital: A theoretical Analysis*. Journal of Political Economy, nr 70.
- Becker G., 1975, *Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis*. New York.
- Bishop J., 1992, *The Impact of Academic Competencies on Wages, Unemployment and Job Performance*. Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy, nr 37, s. 127,194.
- Bourdieu P., 1986, *The Forms of Capital*, [w:] *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, J. G. Richardson (Ed.). Greenwood Press, New York.
- Brehm J., Rahn W. M., 1997, *Individual – Level Evidence for the Causes and Consequences of Social Capital*. American Journal of Political Science, 41.
- Coleman J. S., 1988, *Social Capital in the Creation of Human Capital*. American Journal of Sociology, No. 94.
- Domański S. R., 2003, *Kapitał ludzki i wzrost gospodarczy*. PWN, Warszawa.
- Fedyszak-Radziejowska B., 2007, *Czy kapitał społeczny bez społecznego zaufania jest możliwy. Przykłady polskich gmin wiejskich*, [w:] *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*, T. Kaźmierczak, M. Rymśa (red.). ISP, Warszawa.
- Fukuyama F., 1997, *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*. PWN, Warszawa.
- Gellner E., 1994, *Conditions and Liberty: Civil Society and Its Rivals*. Hamish Hamilton, London.
- Grodzicki J., 2003, *Rola kapitału ludzkiego w rozwoju gospodarki globalnej*. Wyd. Uniw. Gdańskiego, Gdańsk.
- Hanifan L. J., 1916, *The Rural School Community Center*. Annals of the America Academy of Political and Social Society, nr 67.
- Hanushek E. A., Kim D., 1995, *Schooling, Labor Force Quality, and Economic Growth*. Working Paper, nr 411, Rochester Center for Economic Research.
- Herbst M., 2004, *Zróżnicowanie jakości kapitału ludzkiego w Polsce. Od czego zależą wyniki edukacyjne*. Studia Regionalne i Lokalne nr 3 (17).
- Human Capital Investment. An International Comparison*, 1998, OECD.
- Human Development Report*, 1996, Published for UNDP, New York.
- Jacobs J., 1961, *The Death and Life of Great America Cities*. Random House, New York.
- Kamińska W., 2008, *Obszary wiejskie objęte semiurbanizacją w woj. świętokrzyskim*, [w:] *Obszary urbanizacji i semiurbanizacji wsi polskiej a możliwości ich rozwoju w ramach PROW 2007-2013*, T. Markowski, Z. Strzelecki (red.). Studia KPZK PAN, t. CXIX, Warszawa.
- Kamiński R., 2008, *Aktywność społeczności wiejskich*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Łukasiewicz G., 2009, *Kapitał ludzki organizacji*. PWN, Warszawa.
- Marody M., Giza-Poleszczuk A., (red.), 2004, *Przemiany więzi społecznych: zarys teorii zmiany społecznej*. Wyd. Nauk. Scholar, Warszawa.
- Mincer J., 1958, *Investment in Human Capital and Personal Income Distribution*. Journal of Political Economy, nr 66.

- Monitoring Environmental Progress – a Report Work in Progress*, 1995, World Bank, Washington.
- Muller J. Z., 1992, *Adam Smith in His Time and Ours*. Free Press, New York.
- Popham W. J., 1999, *Why Standardized Tests Don't Measure Educational Quality?* Educational Leadership, nr 3.
- Putnam R., 1993, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton.
- Putnam R., 2008, *Samotna gra w kregle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*. Wyd. Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
- Shultz T., 1961, *Investment in Human Capital*. American Economic Review, nr 51, Sociology, vol. 94,
- Stowarzyszeniowo-obywatelski kapitał społeczny*, 2008, Komunikat z Badań, CBOS Warszawa.
- Tocqueville A., 1996, *O demokracji w Ameryce*. SIW Znak, Kraków.
- Verba S., Scholzman K. L., Brandy H. E., 1995, *Voice and Quality. Civic Voluntarism in American Politics*. Harvard University Press.
- Wieruszewska M., 2002, *Samoorganizacja w społecznościach wiejskich – przejawy, struktury, zróżnicowania*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Woźniak M. G., 2004, *Wzrost gospodarczy. Podstawy teoretyczne*. Wyd. Nauk. AE, Kraków.